

הרב יוסף אביטן

גדר החיוב בדיני שמים

ראשי הפרקים

- א. פתיחה
- ב. חיוב מוסרי במשנת חז"ל
- ג. המקורות בגמרא לדיני שמים
- ד. החיוב בדיני אדם לעומת דיני שמים
- ה. חיוב בדיני שמים- כלפי אדם או כלפי שמים?
- ו. תפיסה בחיוב בדיני שמים
- ז. כפיה בחיוב דיני שמים
- ח. סיכום ומסקנות

א. פתיחה

בדיני ממונות ישנם מספר שלבים בחיוב המזיק :

השלב הראשון הוא האיסור להזיק. איסור זה קיים לכל הדעות בכל נזק שאדם גורם לחברו (טור חו"מ שפח), וכמו שאסור לאדם לגזול את חברו כך אסור להזיק את ממונו. השלב השני הוא החיוב לשלם.

נושא זה של חיוב האדם לשלם את הנזקים שגרם מתחלק לשני סוגים :

א. תשלומים שבית הדין יכול לחייב ואף לרדת לנכסיו של החייב על מנת לגבותם. תשלומים אלו נקראים : "חייב בדיני אדם".

ב. יש לפעמים מצב שאדם עובר על האיסור להזיק לחברו, אך בית הדין לא יכול להכריח את המזיק לפצות את חברו כיוון שהתורה לא חידשה שם חיוב תשלומים. למרות זאת קבעו חז"ל, שאמנם אי אפשר לכפות את המזיק לשלם בדיני אדם, אך יש לו "חיוב בדיני שמים" לפצות את הניזוק על הנזק שגרם לו.

במרוצת הדורות נדרשו חכמים להתייחס לשינויים המתעוררים ומתחדשים וגם בנושא מאמרנו תוקנו תקנות אלה. לדוגמא, העיקרון הרחב הקיים בהלכה ש"גרמא בנזיקין פטור", ולכן אי אפשר לחייב בבית דין על סוגי נזק

המסווגים כגרמא, כגון מניעת רווח, בעוד שבבתי המשפט מוכרים נזקים אלה כעוולות נזיקין שניתן לחייב עליהם. תובע, שעילת התביעה שלו מבוססת על סוג נזק המוגדר בהלכה "כגרמא", לא יוכל לזכות איפוא אם יגיש את תביעתו בבית דין רבני.

על כך אומר הגר"א שפירא¹ את הדברים הבאים: "מקובל היום במשפט המודרני לחייב גם במקרה של גרמא בנזיקין. מבחינת ההלכה ייתכן שיש מקום לחייב במקרים האלו בדרך הפרשנות הנ"ל כפרשנות רחבה למושג "גרמי", במסגרת הכללית של הפוסקים בנידון זה. אך אולי יש מקום להכיר בחקיקה בנושאים אלו, שכן אי אפשר לומר שחיוב בגרמא הוא נגד הדין. "גרמא" למשל, חייב בדיני שמים, וחיוב בדיני שמים, יש לו משמעות מעשית גם כן לרש"י (ב"מ צא, א) תפיסה מועילה, למאירי (ב"ק נו, א) אם אינו משלם נפסל לעדות, ויש אומרים שהתחייבות לשלם חיוב כזה אינה צריכה קניין,² וגרמא חייב גם בדיני אדם בשותפים ובשומרים. ואם כן, בחברה של היום יש מקום להכיר בסדר של תקנות שמחייב תשלום בגרמא, מכיוון שהחיוב המוסרי בדיני שמים ברור ואין הכפייה בניגוד לרוח התורה".

כך גם הרב דב ליאור שליט"א כותב בעניין החיוב בגרמא:

גרמא פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים. אך אם במצב של היום נפטור רשלנות שגרמה לנזק, תהא בכך משום פרצה גדולה. לכן יש משום טובת הציבור לחייב בדיני אדם. הסבר זה אינו רחוק מתפיסת ההלכה, שכן אף ההלכה כאמור חייב בדיני שמים.

במאמרנו נעסוק ב"ה ברמת החיוב הממונית או המוסרית של המזיק, ואת האפשרויות השונות שיש ביד בית הדין או הניזק לממש חיוב זה.

ב. חיוב מוסרי במשנת חז"ל

מאז ומתמיד התחבטו חכמי המשפט בשאלות של משפט ומוסר, דין וצדק. במידה מסויימת טבעו של המשפט הוא, שהוא נוקשה, קבוע ומנוכר לתנאי החיים המשתנים. לכן, לא אחת הוא מביא לתוצאות הסותרות את רגש

¹ מובא במאמר "מעמדם ההלכתי של בתי המשפט במדינת ישראל", תחומין יג.

² ראה מרדכי ב"ק, ס' קטו.

המוסר האנושי הטבעי. מצב זה מביאנו לשאול מידי פעם, האם אין תכלית המשפט לכוון עולם צודק יותר?

ביטוי חריף לסתירה לכאורה, הקיימת בין משפט למוסר, מוצאים אנו בסוגיית הפשרה. בסוגיה זו שואלים כיצד יתכן שדוד עשה "משפט וצדקה" כפי שמסופר עליו בספר שמואל, "והלא כל מקום שיש משפט אין צדקה, וצדקה אין משפט (סנהדרין ו, ב)!"

אעפ"כ, כמעט בכל מקום בכתובים בו מוזכר המשפט, מוזכרת לצידו החובה לעשות צדק. דבר זה כשלעצמו, די בו כדי להעיד שמשפט התורה מעולם לא קיבל את הסתירה שבין משפט לצדק כגזירה משמים, שיש להשלים עימה. אדרבא, המגמה היא לכוון משפט צדק.

מידת הדין נצמדת למסגרת הבריאה, מבלי להתחשב בצורכי החיים המשתנים. לעומתה, מידת הרחמים רואה לנגד עיניה את תנאי החיים השונים, ואת חולשת בני האדם, ומבינה שאין לתבוע את התאמה מוחלטת למידת הדין בשלב זה. תביעה כזו עלולה להביא את האדם למאוס בדין ולבעוט במסגרות, ובסופו של דבר להחריב עולם.

רבי יוחנן לימד, שקביעה זו אינה בגדר רעיון נאה בלבד, אלא הפכה לממשית בהיסטוריה של ימינו. שהרי "לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה" (ב"מ ל, ב), ופירשו חכמים "שהעמידו דיניהם על דין תורה, ולא עבדו לפני משורת הדין". ע"כ מצווים אנו לדאוג לקיומו של עולם באמצעות הפסיקה לפני משורת הדין.

בסוגיות הגמרא, ישנם שלושה מקורות לפסיקה לפני משורת הדין:

א. "ועשית הישר והטוב" (דברים ו, ח) – על אף שבגמרא מוזכר מקור זה בעיקר כיסוד להתקנת תקנות שאינן על פי דין, מתוך המגמה לעשות את הישר והטוב, ולא לפסיקה שלא על פי דין, למעשה, רבים ראו במקור זה יסוד גם לפסיקה לפני משורת הדין.

ב. "והודעת להם את הדרך... ואת המעשה אשר יעשון" (שמות יח, כ) – חכמים למדו שהוראת המעשה אשר יעשון, היא ההוראה לנהוג לפני משורת הדין (ב"מ ל, ב וב"ק צט, ב).

גדר החיוב בדיני שמים

ג. "למען תלך בדרך טובים וארחות צדיקים תשמור" (משלי ב, כ) – אף פסוק זה מספר משלי, שימש מקור לחכמים לפסוק דין, לפני משורת הדין (ב"מ פג, ב).³

נראה לעני"ד להכניס גם את נשוא מאמרינו: החיוב בדיני שמים, כחיוב שהוא בבחינת "לפנים משורת הדין", ובפרט לדעות שיובאו בפרקים הבאים העוסקים בתפיסה כשיש חיוב בדיני שמים וכן ביכולת ביה"ד לכפות תשלומין על החייב בדיני שמים.

ג. המקורות בגמרא לדיני שמים

הסוגיה המרכזית העוסקת בחיוב בדיני שמים מובאת בתחילת פרק הכונס (ב"ק נה, ב):

תנינא אמר רבי יהושע ארבעה דברים העושה אותן פטור מדיני אדם וחיוב בדיני שמים ואלו הן הפורץ גדר בפני בהמת חברו והכופף קמתו של חברו בפני הדליקה והשוכר עדי שקר להעיד, והיודע עדות לחברו ואינו מעיד לו.

רש"י (ד"ה פטור) כותב על הברייתא "קסבר גרמא בנזיקין פטור". משמע מדבריו שלדעת מי שמחייב גרמא בנזיקין יהיה חיוב.

אכן שיטות רוב הראשונים שיש חילוק בין "גרמא" ל"גרמי", שגרמי קרוב יותר למזיק בידים,⁴ ולשיטתם דווקא בגרמי רבי מאיר מחייב,⁵ ובגרמא לכל הדעות פטור בדיני אדם. לפי זה מסביר הרמב"ן (ב"ב כב, ב) שלדעת רש"י אין חילוק בין גרמא לגרמי, והברייתא הולכת לפי השיטה שפוטרת בגרמא ובגרמי, שלא כדעת רבי מאיר, ואין הלכה כברייתא.

לפי רוב הראשונים החילוק בין גרמא לגרמי הוא שבגרמי יש כוונה להזיק וגם ברי היזיקא (היזק ודאי) ולכן רבי מאיר מחייב וכך ההלכה. ואילו בגרמא כיוון שחסר אחד מהמרכיבים הנ"ל (או הכוונה להזיק או ברי היזיקא) פטור מדיני אדם, אך חיוב בדיני שמים.

³ סוגיית בר מצרא (ב"מ קח, א ובשו"ע חו"מ קעה, וסוגיית "שומא הדר" (ב"מ טז, ב ובשו"ע חו"מ קג, ט).

⁴ על פי סמ"ע על חו"מ שפו, א.

⁵ הש"ך שפו, א הביא דעת הרמב"ן על רבי מאיר מחייב מדאורייתא, והש"ך חולק וסובר שהוא קנס חכמים.

לדעת הברכת שמואל חיוב בדיני שמים פירושו שעובר על האיסור להזיק, ונכלל בדין חיוב תשלומין, רק שיש סיבה המונעת מבית דין להוציא ממון. בגרמא הסיבה היא משום שחסר מעשה מזיק. לפעמים הטעם הוא אחר, כגון אם הוא טמון באש או אם הפקיר אחר נגיחה שהוא נחשב מזיק, אך אין יכולת בידי בית דין לגבות, ולכן אם בא לצאת ידי שמים חייב לשלם.

מקור נוסף מובא בגמ' ב"מ צא,א: "ת"ר החוסס את הפרה ודש בה לוקה ומשלם...והא אינו לוקה ומשלם...רבא אמר אתנן אסרה תורה ואפילו בא על אימו", וכתב רש"י וז"ל, ונתן לה טלה אתנן הוא ואסור לקרבן...ואע"ג דאי תבעא ליה בדינא קמן תן לי אתנני לא מחייבין ליה דהא קימ"ל בדרבא מיניה כי יהביה נהלה אתנן הוא אלמא אפילו במקום מיתה נמי רמו תשלומין עליה אלא שאין כח לעונשו בשתים אבל ידי שמים לא יצא עד שישלם...אי נמי אי תפיס לא מפקינן מיניה...בהמשך המאמר (בפרק העוסק בשאלה האם מועילה תפיסה כשחייב בדיני שמים) נרחיב את היריעה במקור זה.

ד. החיוב בדיני אדם לעומת דיני שמים

כאשר אדם עושה נזק בידים הוא מחויב בתשלומים. גם כאשר אדם לא מזיק בידיו אך ישנו קשר ישיר בין מעשה האדם לנזק (גרמי), נפסק להלכה שחייב המזיק בתשלומים. כאמור לעיל, כשאין קשר ישיר בין המזיק לנזק שגרם (גרמא) דינו הוא שחייב בדיני שמים. רש"י (גיטין נג,א) כותב שפטור לשלם אך חייב בדיני שמים, "פורענות לשלם לרשעים שנתכוון להפסיד את ישראל, כשישלם פוטר את עצמו מהעונש הזה". מה הוא בדיוק החיוב בדיני שמים? ומה הדיינים אמורים לעשות כאשר עומד בפניהם אדם החייב בדיני שמים?

המאירי, סובר שכדי לצאת ידי שמים חייב לשלם. ואם אינו משלם, פסול לעדות וחלה עליו תורת גזילה עד ששייב את הנזק שגרם. אך דעתו היא דעת יחיד שלא נפסקה להלכה.

המהרש"ל ביש"ש ב"ק פ"ו, מצטט תשובת גאון שלא כופים אותו לשלם אבל דוחקים בו: "ומצאתי כתוב בתשובה וז"ל, נ"ל, היכא דאיתמר חייב בדיני שמים. אע"ג דאין לבי"ד לכופו לשלם. מ"מ בדברים בלי כפיה יש לדחוקו... ולא נהירא לי". כלומר לדעתו אפילו לא דוחקים בו, שהרי אומר על דעת הגאון "ולא נהירא לי". וכך נפסק להלכה.

הרב א"י ולדנברג (צ"א יט, סג) בהסתמכו על חיבור הרמב"ן (קונטרס דינא דגרמי) רואה את החיוב להעיד (שמובאת כדוגמא לחיוב בדיני שמים בגמ' ב"ק בפרק הכונס וכפי שהובאה לעיל), רק כמצוות גמילות חסדים. וללא כל אפשרות לחיוב ממוני על הנזק:

לא ניתן ע"פ דין לתבוע שום פיצוי כספי... הרמב"ן על הש"ס בקונטרס "דינא דגרמי", דמסביר שם, דזה שבעדות אפילו בי תרי שיודעים עדות ולא מעידים פטורים מדיני אדם וחייבים רק בדיני שמים, מפני שהא אינם חייבים להעיד אלא מדין גמילות חסדים שחייבה תורה להעיד, ואם לא רצה לקיים אותה מצוה אין מן הדין לחייבו ממון.⁶

על אף הפטור, ישנם מקרים מסוימים, בהם יהיה חיוב ממוני, למרות שהחיוב רק בגרמא. דוגמה לכך היא, כאשר מדובר באדם עשיר או בציבור. השופט מ. דרורי, מציג במאמרו תשובה בשם הרב אברהם גיסר שליט"א בה מונה הרב שתי סיבות לחייב ציבור בגרמא: "משום כבוד הציבור שלא יראה הציבור כעושה מעשיו בעקלקלות ואומר פטור אני". והסיבה השנייה היא, משום "שאין הציבור עניי" והכלל הוא שעשיר צריך לנהוג לפנים משורת הדין במקרים בהם העניין מוסרי. בסוף המאמר מסכם הכותב, כי במקרים של חיוב בדיני שמים "מן הראוי לחייב את הציבור משפטית לשלם פיצוי, גם אם הוא כולל בחובו חיוב כספי מסוג גרמא".⁷

הר"א ליכטנשטיין שליט"א מרחיב את היריעה עוד יותר וכותב על דברי הרמב"ן כי במציאות של ימינו בעקבות הטכנולוגיה יש צורך גדול לחייב בפיצוי על גרימת נזק עקיף:

בדורותינו, יישום חיוב גרמי או, יותר נכון, פטורי גרמא על פי מתכונת הרמב"ן הצרופה, נתקל בקשיים מעשיים ההולכים ומחריפים. במציאות הטכנולוגית המתפתחת, גוברת בהתמדה היכולת להסב נזקים, פיסיים או אפילו וירטואליים של ממש בלי להתחייב על פי הקריטריונים של הרמב"ן.⁸

⁶ יש להעיר, שיש שיטה בראשונים שהכובש עדותו מחוייב בתשלומין. ראה לשון ריא"ז (על גליון הרי"ף ב"ק כד, א בדפי הרי"ף ובבאור המחלוקת ע"י מש"כ הגר"י כהן בהלכה פסוקה לחו"מ ס"י כח (הערת עורך).

⁷ מ' דרורי, 'חיוב על נזק גרמא ועל מניעת רווח', תחומין יט.

⁸ שיעורי הרב אהרון ליכטנשטיין, דינא דגרמי, עמ' 200.

מפסיקות בתי דין (להלן פד"ר) לדיני ממונות בירושלים, ניתן לראות כיצד מפרטים הדיינים את הדרכים להתמודד עם אדם החייב בדיני שמים:

היינו שבי"ד התכוון גם לעוד מטרה והוא להשכין שלום בין איש לרעהו וליישר הלבבות שלא יקפידו ויהיה תרעומת זה על זה, מפשר הוא בין הצדדים בנוזקי גרמא בתוך הפסק ולא כהצעה בין החייב לבי"ד. ואמר לי מו"ר הגר"צ פרידמן שליט"א ששאל את מרן הגריש"א שליט"א בד"ת שהגיע לפניו וחייב בדיני שמים, ואמר לו שבי"ד מודיעים לחייב שהוא חייב בדיני שמים אבל לא לוחצים אותו. אבל הגרנ"ק שליט"א נוהג לעשות פשרה.⁹

כלומר, הדיינים מעלים שתי דרכים להתמודדות, אחת היא רק להודיע לחייב על חיובו בידי שמים. והדרך השנייה היא, לעשות פשרה בדין. ההודעה היא התערבות מינימלית ומשאירה את שיקול הדעת לאדם החייב בדיני שמים. לעומת זאת, דרך הפשרה היא התערבות ישירה של הדיינים, והיא הדרך הרצויה לדעתם כיוון שיוצרת שלום.

דרך נוספת שבה משתמשים הדיינים היא דברי תוכחה ומוסר לחייב כדי שיצא ידי שמים:

ולענין הגרמות בנוזיקין שנגרמו למוכר וקיימא לן גרמא בנוזיקין פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים. כתב הכנה"ג בהגהות הטור סימן כח אות כג כל מי שהוא חייב בדיני שמים אין כופין לו לשלם כדי לצאת ידי שמים אמנם צריך להודיעו דרך תוכחה ומוסר ועצה טובה בינו לבינו שיצא ידי חובה.¹⁰

בנוסף לכל האמור לעיל, בתי הדין נוהגים כיום לכתוב על שטרי הבוררות שיש באפשרותם לחייב גם על נזקי גרמא. לרוב החיוב נעשה ע"י פשרה. החיוב בפשרה אינו אחיד והוא תלוי בקשר בין הנזק לבין החייב. במקרים בהם הנזק נגרם בעקבות רשלנות או במזיד או כאשר יש קשר וודאי ובלעדי בין הנזק ובין הנתבע, יחייבו בתי הדין את הנתבע ברוב הנזק או אפילו בכולו. ואילו אם הקשר הוא עקיף החיוב יהיה בהתאם.

מקובל לחשוב, שחיוב ממוני קיים רק בדיני אדם. חיוב בדיני שמים לא נועד להטיל על החייב חיוב ממוני. החיוב בדיני שמים, לפי דרך חשיבה זו, הוא מסוג "עונש" חיוב שנועד לכפר על נפש החוטא. לאמור: העד הרוצה שחטא

⁹ פסקי דין - ירושלים דיני ממונות וברור יוחסין י עמוד פד.

¹⁰ פסקי דין - ירושלים דיני ממונות א עמוד ע.

כבישת העדות יכופר לו, ישלם לבעל הדין את הסך שהפסיד עקב כבישת העדות. ואמנם, כך נראה מדברי התוספתא (שבועות ג,ב) בשם ר' יהושע אומר: ארבעה אין חייבין לשלם מן הדין, ואין מן מוחלין להן מן השמים עד שישלמו.

נראה שכך יש לפרש גם את דברי הש"ך (חו"מ לב,ב) הקובע שחייב בדיני שמים ואינו יוצא ידי שמים עד שישלם לו הזיקו.

משמע שהחיוב בדיני שמים אינו יוצר חיוב ממוני, אלא שעל ידי התשלום, יוצא המשלם ידי חובתו כלפי שמים. אולם מדבריהם של כמה מן הראשונים עולה, שהחיוב לצאת לידי שמים הוא חיוב ממוני.

ה. חיוב בדיני שמים כלפי אדם או כלפי שמים?

כתב המאירי (ב"ק נו,א): "כל שכתבנו עליו כאן שהוא חייב בדיני שמים פירוש שהוא חייב בהשבון, הא לעניין איסור, אף מה שהוא פטור בו מדיני שמים איסור מיהא יש בו, אלא שלעניין השבון נאמרה. ומכאן כתבו גדולי הדורות שכל שנאמר עליו חייב בדיני שמים פסול הוא לעדות עד ששייב. והדברים נראין, שמאחר שהוא חייב להשיב, תורת גזלה חלה עליו עד ששייב".

מדברים אלו עולה, שלא רק שהחיוב לצאת ידי שמים הוא חיוב ממוני, אלא אף שהנמנע מתשלום מה שחייב בו בדיני שמים, מוגדר כגזולן לעניין פסילתו כעד.

מובן אם כן, שלמאירי החיוב לצאת ידי שמים מקנה לבעל הדין זכות תביעה לא רק כלפי שמים בלבד. הבנה זו מחויבת היא בדברי המאירי, כפי שמביאם השיטה מקובצת, כיוון שאם יש חיוב ממוני, שהמבקש לחמוק ממנו נקרא 'גזולן', הכרחי הוא להסביר, שהחיוב הוא כלפי בעל הדין, זאת מאחר שאי אפשר לכנות אדם 'גזולן' כלפי השמים בלבד, היות והגזולן הוא מי שחיסר או עיכב ממון חברו בידו. מוכח אם כן, שלדעת המאירי, החיוב בדיני שמים מקנה חיוב ממוני כלפי הזולת. ננסה לחפש אחר המקור לקביעה זו.

מקור כזה נמצא לפי קצות החושן, בהלכה הקובעת שכאשר טוען התובע 'ברי', כגון שאומר: "ברור לי שאתה חייב לי מאה שקלים", והנתבע טוען:

'איני יודע אם התחייבתי לך', ברי אינו עדיף והנתבע פטור, "ואם בא לצאת ידי שמים ישלם".¹¹

בהקשר זה כתב קצות החושן (לב,א), שמהלכה זו מוכח שהחיוב לצאת ידי שמים אינו רק חיוב בגדר 'עונש' ו'כפרה', אלא גם חיוב ממון, וזאת, בניגוד למשמעות העולה מדברי התוספתא.

כוונתו היא, שברור שאין מקום להטיל עונש על מי שלגביו קיים ספק, אם הוא חייב. אמנם, לגבי מי שהזיק בגרמא יש בהחלט מקום לומר, שהיות וקיים קשר סיבתי בין מעשיו להתרחשות הנזק אף אם קשר זה עקיף הוא, יש להטיל עליו עונש. אבל כאשר קיים ספק לגבי עצם החיוב, אין כל הגיון בענישה. מוכח אם כן, שהחיוב לצאת ידי שמים הוא חיוב ממוני ולא רק עונש.

העיקרון שניתן לראות בחיוב בדיני שמים חיוב ממוני, עולה גם מדברי קצות החושן בנוגע לחיוב בחבלות ובקנסות בזמן הזה. בדבריו מבקש הקצות לבאר את ההבחנה בין קנסות לחבלות לעניין דין תפיסה, "אבל ההבדל מבואר דממון ממש אע"ג דלא דיינינן ליה בזמן הזה כיון דלא שכיחי ולית ביה חסרון כיס מ"מ לצאת ידי שמים הוא בעצמו צריך לשלם, וגזלן הוא אם אינו משלם, אבל קנס ממש לא שייך בהו דינא דשמים משום דכל דיני קנסות אין הדבר תלוי רק אשר ירשיעון אלהים ואם אין הב"ד דנין אותו לא שייך בהו דינא דשמים" (קצות"ח א,ז).

מדברים אלו עולה, שיש להבחין בין חיובים הבאים מכלל גזלה או חבלה, שלגביהם החיוב בדיני שמים הוא ממון גמור, והחייב ייחשב כגזלן אם לא ישלם, לחיובים הבאים מכוח קנס, שאינם יוצרים חיוב ממוני. בחיובים מן הסוג הראשון, הסיבה לכך שלא מוטל על האדם חיוב בדיני אדם היא טכנית. משום שכיום, חסר בית הדין את הסמכות ליישם את הדין, כי לשם יישום הדין נדרש קיומו של בית דין 'סמוכים'. נמצא שמחינה מהותית, יש חיוב בדיני אדם אך לא ניתן ליישמו. לכן, אף החיוב בדיני שמים הוא חיוב ממוני גמור. מנגד, בקנסות, היות והחיוב הממוני נוצר מכוח פסיקת הדין ופסיקה כזו לא תיתכן כיום כי אין בית דין 'סמוכים', ממילא אף לא נוצר חיוב בדיני שמים.

¹¹ בעניין זה נחלקו אמוראים בכמה מקומות, למשל: כתובות י, ב; בבא קמא קיח, א. מכל מקום, להלכה התקבלה הדעה שברי אינו עדיף, כמבואר בשולחן ערוך חו"מ עה, ט.

לכאורה ישנו דמיון בין דברי הקצות לבין דברי המאירי, בכך ששניהם מכירים בקיומו של חיוב ממוני, הנוצר מכח חיוב בדיני שמים. חיוב זה ניתן להגדיר את החיוב כגזלן, אם לא שילם, כפי שמוטל עליו בדיני שמים.

אולם ניתן לומר שדברי הקצות שונים באופן מהותי מדברי המאירי. הקצות סבור שרק כאשר חיוב הממון הוא חיוב גמור, אף בדיני אדם, אלא שמחמת פגם טכני לא ניתן להפעיל את הדין, יש מקום לראות את החיוב בדיני שמים כחיוב ממוני גמור, כיוון שמבחינה מהותית, החיוב במקורו הוא חיוב ממוני בדיני אדם. מנגד, כאשר החוב לא קיים כלל בדיני אדם, כגון גרמא בנזיקין, ברור שלא ניתן לכנות את מי שלא יוצא ידי חובתו לשמים 'גזלן', כלשון המאירי, הואיל ולא חיסר או לקח דבר מזולתו. לכן במקרים אלו נוכל לומר, לכל היותר שקיים חיוב ממון גמור בדיני שמים, אך אין הנמנע מלקיים חובתו לשמים נחשב כגזלן, על כל המשמעויות החמורות הכרוכות בכך.

נמצאנו למדים מהשיטות הקיימות, שעל אף שהחיוב בדיני שמים הוא חיוב ממוני, חיוב זה לא יוגדר כחיוב כלפי אדם, אלא אם מבחינה מהותית יש יסוד לחיוב בדיני אדם. לשיטה זו, כפי שניווכח, יש יסוד איתן בתורתם של הגאונים.

רבי יהושע מקוטנא בספרו ישועות ישראל (עין משפט סי' ג) הביא מתשובת הגאונים (ז,יז) בשם רבי חיים המודעי שהכובש עדותו אינו נפסל לעדות. נראה שגאון זה אינו סובר כמאירי, בהגדרת הכובש עדותו כ'גזלן'. לדעת רבי חיים המודעי, החיוב הממוני בדיני שמים יוצר לכל היותר, חיוב לתת ממון, ולא חיוב להשיב ממון. לכן מובן שמי שאינו מקיים את חובתו כלפי שמים, לא יוגדר כגזלן, ולא ייפסל לעדות.¹²

לפי זה מסתבר, שרבי חיים המודעי חולק על המאירי בשאלה, האם חובת העדות נותנת לבעל הדין זכות תביעה כלפי מי שיודע עדות שיש בה כדי לסייע לו. לפי המאירי, המכנה את הכובש עדות 'גזלן', ברור שלבעל הדין קיימת זכות תביעה כלפי מי שיודע עדות שיש בה כדי לסייע לו. מנגד, לפי רבי חיים המודעי, שעימו מסכים הישועות ישראל, החיוב הממוני בדיני שמים הוא חיוב כלפי שמים בלבד, שאינו מקנה לבעל הדין זכות תביעה, בדומה למצוות

¹² ייתכן ואינו נפסל לעדות כי האיסור שעשה היה בשב ואל תעשה – אי הגדת עדות (הערת עורך).

צדקה, היוצרת חיוב כלפי שמים בלבד, ואין לעני זכות תביעה כלפי נותן הצדקה.

ו. תפיסה בחיוב בדיני שמים

האם מי שחייבים לו רשאי לתפוס מנכסי החייב, או שאם תפס מוציאים מידו? לפי הרב אפשטיין¹³ השאלה היא האם לצאת ידי שמים בא מנדבת ליבו של חייב "לסגור את החשבון" שבינו לבין שמים, או שזה חוב ככל החובות, אלא שבית הדין מנוע מלגבותו. ע"כ אם בעל החוב תופס גובה את חובו.

הבאנו לעיל (תחילת פרק 3) את הברייתא בתחילת פרק בכונס ונראה שהחוט החורז את המקרים המנויים הוא שמדובר בגרמות בנזיקין, כאשר בבית דין פטור מלשלם, אולם חייב לצאת ידי שמים, ולשלם את הנזק.

ישנו סוג של מקרה אחר והוא קים ליה בדרכה מיניה, וכפי שמובא בגמ' (ב"מ צא,א): "תנו רבנן החוסס פי פרה ודש בה לוקה ומשלם.. והא אינו לוקה ומת אינו לוקה ומשלם אמר אביי הא מני רבי מאיר היא דאמר לוקה ומשלם רבא אמר אתנן אסרה התורה ואפילו בא על אמו". רש"י מסביר את תירץ רבא, שכמו באתנן כך גם בחוסס פי פרה "תשלומי רמו עליה אלא שאין כח בבית דין לעונשו שתים, וכיון דרמו תשלומין עליה לא יצא ידי חובתו עד שישלם. אי נמי אי תפיס לא מפקינן מיניה. כלומר, הן באתנן (אם תפסה האם נכסים מהבן) והן בחוסס פי פרה (אם תפס בעל הפרה בשיעור מה שחוסס הדש בה) – לא מוצאים מידם.

לפי מהר"ח או"ז (רכט בסוף התשובה) תפיסה מועילה בחיוב לצאת ידי שמים לא רק במקרה של קים ליה בדרכה מיניה אלא אף בגרמות בנזיקין מועילה תפיסה, וכך הוא כותב: "ומה שהפסידו ממון.. פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים כמו כל גרמא בנזיקין ומיהו אם כדי הפסידו יתפוס ראובן לא מפקינן מיניה".

לעומתם הריב"ש (שצב) הוכיח מעניין אבק ריבית שאינה יוצאה בדיינים, ופרע הלוח למלווה את הריבית, וחזר ותפס מהלווה כשיעור אבק הריבית – שמוציאים ממנו, וסיים "הנה מוכח שאין תפיסה מועלת במה שאין לך בו זכות אלא בבא לצאת ידי שמים".

¹³ הרב י" אפשטיין, חבל נחלתו ה, עמ' 294-303.

המהרש"ל¹⁴ הרחיב את היריעה וכתב "ונראה דכל היכא דאמרין חייב בדיני שמים אי תפס מפקינן מיניה ואילו לפירוש רש"י... גבי חוסס פרה ודש בה שפטור בקים לי בדרבה מיניה... והיכא דתפס לא מפקינן מאחר שמחויב לצאת ידי שמים... מכל מקום כהאי גוונא לכו"ע מפקינן מיניה... הלכך היכא דלא עבדינן החומרא כגון בשוגג או שלא בהתראה או בזמן הזה, אם כן נוכל לומר שהסברא נותנת שאי תפס לא מפקינן מינה דהא סוף סוף חייב הוא, אבל היכא שגרמא בנזקין הוא.. פשיטא שאי תפס מפקינן מיניה".

לפי דברי היש"ש יוצא שבכל הגרמות בנזיקין אם תפס הניזק מוציאין ממנו, ורק במקרה של קים ליה בדרבה מיניה כשהמזיק נפטר מטעם כלשהו אם תפסו ממנו- לא מוציאים מיד הניזק.

לגבי גרמות שחייב לצאת ידי שמים, מביא המאירי "ומכאו כתבו גדולי הדורות שכל שנאמר עליו חייב בדיני שמים פסול הוא לעדות עד שישב והדברים נראים שמאחר שהוא חייב להשיב תורת גזילה עליו עד שישב" נראה מדבריו שתועיל תפיסה מהמזיק שאם לא כן- מדוע יפסל לעדות?

חילוק נוסף בדיני תפיסה מובא בשו"ת שבות יעקב¹⁵ המבחין בין חיוב שעיקרו מהתורה לחיוב שעיקרו מדרבנן. לדבריו, גרמא של כבישת העדות עיקרה הוא מהתורה כדכתיב "אם לא יגיד ונשא עוונו", וכן בפטור מתשלומים מצד "קים ליה בדרבה מיניה" שעיקרו מהתורה אם תפס לא מפקינן מיניה. אך בגרמות של פרק הכונס – פטור גם בדיני שמים, אך חכמים אמרו שחייב בבא לצאת ידי שמים, בזה ודאי אם תפס מוציאים ממנו.

חידוש מעניין מובא בפד"ר¹⁶ בענין תביעת אישה למזונות מבעלה החי ממנה בנפרד, וטענת נגד של הבעל שהאישה מסרבת להשכיר את הדירה שנתן לה במתנה והוא דורש לנכות חשבון זה ממזונותיה. בין יתר דבריהם כתבו הדיינים: "נמצא דין זה של תפיסה בחיוב בדיני שמים תלוי במחלוקות הראשונים, ולדינא אפשר דלא מצי התופס לומר קים לי כהסוברים דמהני תפיסה".

¹⁴ ים של שלמה פרק הכונס, סימן ו.

¹⁵ שו"ת שבות יעקב חלק א סימן קמו(מובא בפת"ש חו"מ עה).

¹⁶ פד"ר חלק ה עמ' 284,279.

הרב שטרנבוך (תשובות והנהגות יו"ד תיז) נשאל לגבי אדם שנטל אבק ריבית שדינו שצריך להחזיר לצאת ידי שמים, והביא את המחלוקת לגבי תפיסה בחיוב בדיני שמים, והכריע למעשה להחזיר באבק ריבית שבזה יוצא ידי שמים.

הרב שפיץ (משפטי התורה ב"מ סו) כתב פתרון אחר בדין תפיסה, והוא שראוי שהמזיק בגרמא יתפשר עם הניזק על התשלום הכספי, כדי שימחלו לו משמים על חטאו. ולצורך זה כדאי לו לשלם אף את כל הנזק. אולם, אם למרות תביעת התשלום אין רצון של המזיק לשלם אין היתר לתפוס מנכסיו. ואם תפסו מוציאים מידם.

ז. כפיה בחיוב בדיני שמים

הבאנו לעיל (פרק ג) את הסברם של רש"י – שהחיוב בדיני שמים הוא פורענות לרשעים, ועל ידי התשלום ניפטר מהעונש, ושל המאירי שהמזיק שחייב בדיני שמים פסול לעדות עד שישלם – וזו כפיה ממש לשלם.

היש"ש (פי הכונס סי' ו) הביא בשם הגאונים, שאף על גב שאין בית דין כופים את החייב בדיני שמים לשלם מכל מקום צריך לדוחקו, אך המהרש"ל עצמו מסיים: ולא נהירא לי, כלומר שאף לא דוחקים אותו לשלם משום שכל החיוב הוא בדיני שמים ולא בדיני אדם.

אחת הדוגמאות שמובאת בש"ס לחיוב בדיני שמים הוא הסירוב להעיד והנזק שנגרם בעקבות סירוב זה.

בשורות הבאות נראה אמצעי כפיה שונים בגמרא בעקבות סירוב להעיד, שעל פי רוב קיימים בשאר הגרמות שחייב בהם בדיני שמים.

מבחינה משפטית כאשר אדם מסרב להעיד מופעלים כנגדו סנקציות. חוק בתי הדין הרבניים קובע סנקציות על סירוב להתייצב ואומר, שניתן לנקוט אמצעים לכפות התייצבות, כמו קנס, עונש מאסר, צו הבאה, צו עיכוב יציאה מן הארץ וכו'. לעומת זאת נפסק כי חיובה של מצוות עדות מצד גמילות חסדים בלבד, ולכן אין לחייב את הכובש עדותו על הנזק שגרם. ע"כ עלינו לבחון אם קיימת לדיינים אפשרות להשתמש באמצעים אלו שהעמיד לרשותם המחוקק.

הגר"א שפירא נותן גושפנקא הלכתית לתקנות המדינה לחייב קנס ממון בגרמא:

"ברוח זו יש לבחון גם את דיני הנזיקין. מקובל היום לחייב גם במקרים של גרמא בנזיקין... יש מקום להכיר בחקיקה בנושאים אלו, שכן אי אפשר לומר שחיוב בגרמא הוא נגד הדין. 'גרמא' למשל חייב בדיני שמים, וחיוב בדיני שמים, יש לו משמעות מעשית גם כן ואם כן בחברה של היום יש מקום להכיר הסדר של תקנות שמחייב תשלום בגרמא, מכיוון שהחיוב המוסרי בדיני שמים ברור ואין הכפיה בניגוד לרוח התורה".¹⁷

הרב מתייחס לשני מרכיבים האחד הוא דינא דמלכותא. יש יכולת בידי המדינה לתקן תקנות. ואילו המרכיב השני הוא, שיש תקדים הלכתי לחייב ולכפות בדיני שמים, ולכן, התקנות אינן סותרים את ההלכה, וכפועל יוצא מחזקים את כוחו של בית הדין.

אמצעי כפייה נוסף בידי בית הדין או בידי התובע, "להחרים בבית הכנסת על כל מי שיודע עדות שיבוא ויעיד" (שו"ע חו"מ לב,ב). הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל פוסק כי דין זה חל גם בדיני ממונות:

כל איש מישראל או בית דין רשאי להחרים בבית הכנסת על כל מי שיודע לו עדות שיבא ויעיד, וחרם זה מחייב את כל אדם שיודע עדות לבוא ולמסור עדות בפני בית דין אפילו בדיני ממונות ואעפ"י שאין תביעה ישרה כלפיו מצד המעוניינים.¹⁸

הרדב"ז, מרחיב את היריעה ופוסק "להחרים כל מי שיודע עדות בין רחוק בין קרוב בין כשר בין פסול כדי לברר הדבר וחל החרם." וזאת מפני הצורך של הדיין להגיע לחקר האמת. ואם חושב הדיין שהטלת חרם תעזוב לכך יכול הוא להטילו.

לעומת זאת, בשו"ת ראנ"ח (קיא) מסייג את הטלת החרם: "מי שביקש מהקהל שיטילו חרם על מי שיודע שחברו חשוד על השבועה אין שומעין לו לבייש בן ברית". ומסביר כי המקרים בהם מותר להטיל חרם הם: "דוקא כל שאין עדים בדבר כלל, ועל ידי החרם רוצים לדעת הענין, ואם ימצאו עדים אבל כל שיש הוכחה קצת שיש עדים אלא שאין רוצים להעיד פשיטא ודאי שיוכלו להטיל חרם כדי שיעידו העדים".

¹⁷ הגר"א שפירא, 'מבט תורני על חוקי המדינה והתקנת תקנות בימינו', תחומין (כרך ג), עמוד 238.

¹⁸ שו"ת משפטי עוזיאל כרך ד חושן משפט סימן יג.

הרב אליעזר גולדשמידט מוסיף כי כמו הדיינים גם התובע יכול להחרים בבית הכנסת אך ההבדל הוא שהתובע מכריז חרם כללי ולא יכול להשביע שבועת היסת כאשר אומרים לו "אין אנו יודעים לך עדות" וזה מוכיח שאין חיוב ממוני בעדות כי אם היה חיוב ממוני היה יכול התובע להשביע את העדים שבועת היסת.¹⁹

דרך נוספת לכפות היא לפרסם, לבייש, ולהכריז ברבים שאדם לא רוצה להעיד. אמנם אין התייחסות לכך בפוסקים לגבי עדות ספציפית, אך נוכל ללמוד זאת ממקרה אחר, ולהשליך ממנו על מצוות עדות. ישנו חיוב דאורייתא על אדם לפרנס את בנו עד גיל שש. אולם חכמים תיקנו תקנה, כי אדם יפרנס את בנו עד שיגדלו. כלומר עד שיראו סימנים. בשו"ת משנה הלכות (יד, קעט) דן בסוגיה וכותב את מסקנת הפוסקים במקרה שאדם מסרב לפרנס את בנו מעל גיל שש ועובר על תקנת חכמים:

"חייב אדם לזון בנו ובנותיו עד שיהיו בני שש, ומשם ואילך זנן בתקנת חכמים עד שיגדלו ואם לא רצה גוערין בו ומכלימין אותו ומפצירין בו ואם לא רצה מכריזין עליו בצבור ואומרים פלוני אכזרי הוא ואינו רוצה לזון בנו והריהו פחות מעוף טמא שהוא זן אפרוחיו, ואין כופין אותו לזון.

נלמד כי גם כאשר אדם נקרא לבית הדין להעיד ומסרב, יוכל בית הדין לגעור בו, להכלים אותו, להפציר בו, ואף להכריז עליו בצבור. שהרי הדברים נלמדים מק"ו, מה בלזון בנו שהיא רק את תקנת חכמים, יש אפשרות לבית הדין להשתמש באמצעים אלו. ק"ו בעדות שהיא מצווה דאורייתא, שיהיה לבית הדין את הזכות לעשות כן".

כמו כן ראינו (פרק ד) שיש הכופים לעשות פשרה, ויש האומרים דברי תוכחה ומוסר, כדי לשכנעו לצאת ידי שמים.

הרב ערוסי, מציג במאמרו אמצעי נוסף הוא מכת מרדות, כיוון שמכים על לאו שאין בו מעשה.²⁰ אך אין היא נוהגת בימינו, ולכן לא נתעכב ע"כ בעבודה זו. למרות, שניתן לומר כי מכת מרדות היא גם דרך להגיע לחקר האמת, ולכן אפשר להשתמש בדרכים אחרות כדי להגיע בסוף למטרה המיוחלת.

¹⁹ הגר"א גולדשמידט, בגדרי החיוב להגדת עדות, בית דוד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 81-84.

²⁰ 'מצות עדות ואכיפתה', תחומין יח.

ה. סיכום ומסקנות

בדברים שאמר הרב הראשי הרצוג, לפני קום המדינה, ביקש הרב הרצוג לסכם את השקפתה של היהדות בנוגע לפסיקה שאינה מן הדין, וכך דבריו "לא הדין הוא האידיאל אלא לפני משורת הדין, כלומר לא המשפט אלא החסד. "שלי שלך ושלך שלך חסיד".

סיכום היהדות של מיכה הנביא הוא מודרג, שלוש מעלות הן זו על גב זו: עשיית משפט זה הדין. למעלה ממנו אהבת חסד, לפני משורת הדין. ולא עוד, אין היהדות מסתפקת בחסד במעשה בלבד, אלא היא דורשת גם את החסד שבלב, החפץ הפנימי לעשות חסד".²¹

במאמרנו ביקשנו לעמוד על העקרונות האמורים להנחות אותנו בנבכי הלכת "פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים" הן במישור המוסרי כחלק מהנהגת "לפנים משורת הדין", שהרי הדין האמור במשפט זה מתייחס לדיני אדם, והן במישור הממוני כחיוב ממוני ממש לפי חלק מהשיטות.

מהתוספתא המובאת בירושלמי למדנו, שחיוב בדיני שמים הוא רק בגדר עונש, ומשמעותו היא, שאם רוצה החייב שיתכפר חטאו, עליו לשלם את המוטל עליו לפי דין שמים.

בניגוד לעולה מן התוספתא הנ"ל, ראינו את דעת המאירי שלפיו החיוב בדיני שמים יוצר חיוב ממוני גמור, שבעקבותיו ניתן להגדיר את כל מי שמזיק בגרמא ואינו משלם כ'גזלן', ולפסלו משום כך לעדות! דעתו זו של המאירי מקובלת גם על בעל קצות החושן.

אמנם מצאנו חולקים על המאירי בעניין זה ובהם בגאונים ובעל ישועת ישראל שטוענים שקשה להגדיר את מי שאינו חייב דבר לזולתו בדיני אדם, כמי שחיסר ממנו דבר.

נחלקו הפוסקים בשאלה האם רשאי תובע לתפוס ממונו של החייב לו בדיני שמים וראינו בכך שיטות שונות ומקרים שונים ומגוונים. גם טענת 'קים לי לא הוכחה כטענה מוצדקת במקרה זה. אמנם הבהרנו שאין הכרח לקשור דיון זה לשאלה הכללית: האם חיוב בדיני שמים יוצר חיוב ממוני, היות וייתכן שהמחלוקת עוסקת בעיקר בשאלה, האם יש להטיל על אדם העושה דין לעצמו את אותן המגבלות המוטלות על בית הדין.

²¹ הובא בתחומין ז עמ' 278.

גישות שונות ראינו גם בנושא הכפייה על דיני שמים בכלל ולענין הגדת עדת בפרט. החל מדעות כמו המאירי שאפשר לכפות עד כדי פסילה לעדות ועד דעות כמו המהרש"ל שלא רק שאין אפשרות כפיה אלא אף לא דוחקים החייב בדיני שמים לשלם.

נאה לסיים את דברינו בעדותו של הקב"ה על אברהם אבינו (בראשית יח, ט): "כי ידעתיו למען אשר יצווה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט." ובפירושו הקולע של הגריא"ה הרצוג, ראש הרבנים לארץ ישראל לפסוק זה, שיש בו גם תפילה ותקווה לעתיד. וכך פירש "כלומר, שכל כך תגבה רמת המוסר שלכם, עד שמה שאצל אחרים נחשב כבר לצדקה, אצלכם לא יהא נחשב אלא למשפט".²² אמן וכן יהי רצון.

²² פסקים וכתבים, שו"ת חו"מ ט, עמ' תכו.